

Človekove pravice v ustanovah duševnega zdravja

Dne 21. 2. 1992 je bila v Cankarjevem domu javna tribuna, ki jo je pripravil Odbor za družbeno zaščito norosti. Z njo je želel opozoriti na problematiko človekovih pravic neprostovoljnih, pa tudi prostovoljnih uporabnikov ustanov duševnega zdravja. Odbor je hkrati tudi seznanil javnost s svojo novo dejavnostjo - zagovorništvom, ki naj bi nudilo pomoč prizadetim posameznikom.

V uvodnem prispevku je dr. Janek Musek poudaril, da je ideja o človekovih pravicah in dostojanstvu značilna zgolj za dežele zapadne demokracije. Sledil je izvorom te zamisli od stare Grčije preko rimskega cesarstva, do krščanstva in pojava meščanstva. Razsvetljenska miselnost je dokončno utrdila prepričanje, da je človekova osebnost vrednota po sebi, s tem pa je vrednota tudi njena individualnost in svoboda. Iz tega izhaja, da ima človek po naravi vse osebnostne pravice, ki jih ne smemo nikomur odrekati.

"Paradokсно je," pravi avtor, "da je demokratična miselnost znala poskrbeti tudi za sistematično kršenje ravno teh pravic, na katerih temelji." Prav tista kultura, ki je edina postavila za svoje načelo dostojanstvo in celo svetost človekovega življenja, je pobila največ človeških življenj in jih še pobija. Poleg tega je omenjena kultura označila tudi tiste skupine ljudi, ki jim človekove pravice ne pripadajo v celoti - od otrok, žensk, marginalnih skupin, upokojencev, vojakov do oseb, ki spadajo na področje kriminalistike in psihiatrije.

Musek meni, da si je zahodna civilizacija s splošnim deklariranjem človekovih pravic odločila za prevelik zalogaj in je zato primorana nadzirati uporabljanje teh pravic. "Človekovo dostojanstvo ni utemeljeno samo na svobodi," pravi na koncu, "temveč tudi na odgovornosti." Tega se institucije "pomoči"

premalo zavedajo. Pomanjkljivost teh institucij ni le njihov dokaj očiten represivni učinek, temveč predvsem nepripravljenost za usposabljanje ljudi v smeri večje odgovornosti. Še več, institucija ljudi celo sistematično odvrta od odgovornosti. Zares demokratična in strpna je lahko samo družba, ki ljudem omogoča, da v svoji različnosti so in ostanejo odgovorni, da v svoji različnosti živijo po svoji vesti.

Medtem ko se je prvi prispevek navezoval predvsem na pojem pravic, se je Vito Flaker osredotočil na pojem krivice. Krivica ni le odsotnost pravice oziroma njena negativna preslikava, temveč kaže na nekaj, kar je "krivo" v nasprotju s "pravim". Skupine, ki se odklanjajo od "pravega", so tako pogosto tarča krivic.

Čeprav se je zagovorništvo v sedanji obliki uveljavilo šele v zadnjih desetletjih, segajo njegovi prvi začetki že v 19. stoletje. Ta gibanja so se pojavila skoraj neposredno po nastanku norišnic, kar pomeni, da so bile norišnice že od vsega začetka zaznane kot neustrezen odgovor na duševno stisko. Pred nastankom institucij namreč zdravnik ni imel nobenih pooblastil, na podlagi katerih bi lahko odločal o prostosti bolnika. Te so pripadale državi, ki je že v 17. stoletju sistematično zapirala vse, ki ji niso bili všeč: berače, potepuh, itd. Čeprav ne bi mogli reči, da se je norim tedaj dobro godilo, je bil odnos ljudi do norosti drugačen od današnjega, kar priča tudi *Hvalnica norosti* Erazma Rotterdamskega.

Če so bile norišnice prvi pogoj za nastanek zagovorništva, je bil drugi pogoj uzakonitev državljanskih in človekovih pravic. Časovno sovpadanje obeh pojavov nikakor ni naključno. Pravna država namreč temelji na ideji pogodbene družbe, norost pa je tista, ki se pogodbenosti izmika. Zdravnik je bil tisti, ki je zapolnil vrzel in zasedel nikogaršnjo zemljo med družino in državo. Zdravnikovo posredovanje omogoča, da nori ostajajo zaprti

legalno, z medicinskim opravičilom. "Skrb za javni red" je nadomestila "znanstvena skrb za zdravje" ter utopija zdraviteljskih zmožnosti azila. Tako se je rodil medicinski model obravnavanja duševnih stisk. Krivice, ki se godijo ljudem v duševni stiski, se tako izkažejo kot del sodobnega pojmovanja človekovih pravic.

Človekove pravice so ideološki in abstrakten pojem, medtem ko so krivice vedno enkratne in zelo konkretne. Sodobna postdisciplinska družba je za njihovo preprečevanje in popravljanje izumila načine kot so zagovorništvo, neodvisno skrbništvo, psihiatrični testament itd., z namenom, da omogoči ljudem, ki niso vedno "pri sebi", vstopiti v svet pogodbenih odnosov.

Delovanje zagovorništva v tujini in prve začetke pri nas je opisala dr. Tanja Lamovec. Ločimo več vrst zagovorništva. "Pravno zagovorništvo" je specializirana strokovna dejavnost, namenjena uporabnikom psihiatričnih ustanov. Znano je namreč, da se odvetniki navadno psihiatričnih primerov izogibajo, zato te osebe dejansko nimajo možnosti uveljaviti zakonske zaščite, ki jim formalno pripada. Druga oblika je "laično zagovorništvo", pri katerem največkrat sodelujejo prostovoljci in pomagajo uporabnikom pri reševanju vsakdanjih življenjskih problemov. Njihovi odnosi večkrat prerastejo raven konkretne pomoči in se razvijejo v prijateljstvo. Kadar se skupina uporabnikov združi v prizadevanjih za uresničitev skupnega cilja, govorimo o "kolektivnem zagovorništvu". Končni cilj je razvijanje "samozagovorništva", ko se uporabnik začne sam aktivno zavzemati za svoje pravice. To je mogoče le, če ga podpira organizirana služba zagovorništva ter ustrezna socialna mreža, ki ga potrjuje v vlogi odgovorne osebe, ki lahko izbira in se odloča.

Cilje zagovorništva lahko opredelimo na več ravneh. Prva vključuje neposredno pomoč uporabnikom, ki poiščejo zagovornika, če

menijo, da so bile kršene njihove zakonite pravice. Druga raven se nanaša na usmeritev k širši družbeni akciji. Sem spadajo prizadevanja za spremembo zakonodaje, za uzakonitev institucije zagovorništva, povečevanje vpliva uporabnikov pri načrtovanju in upravljanju ustanov duševnega zdavja, uvajanje novih oblik celostne psihosocialne obravnave oseb v duševni stiski, ustanavljanje kriznih centrov, stanovanjskih skuoin, zadrug itn. Prvi pogoj za uresničitev navedenih ciljev je ozaveščanje javnosti, ki je sto problematiko mnogo premalo seznanjena in zato tudi premalo kritična.

Zagovornik je torej oseba, ki vsestransko podpira uporabnika in deluje izključno v njegovem ali njenem interesu. Kakšni so interesi uporabnikov? Poleg eksplicitno izraženih interesov je interes uporabnikov nedvomno v tem, da se ponovno vključijo v skupnost kot enakopravni in produktivni člani. Vse, kar vodi k temu cilju, je v interesu uporabnikov. Analize delovanja totalnih ustanov namreč kažejo, da so te zainteresirane predvsem za čimbolj nemoteno delovanje njih samih, čeprav s tem povzročajo veliko škodo svojim uporabnikom in uporabnicam. Tem je vsiljena vloga pasivnega, odvisnega in ubogljivega pacienta, ki se popolnoma podredi zdravniku in drugemu osebju. Ne deluje več iz lastnih pobud, temveč postane objekt delovanja drugih. Ta vloga je ravno nasprotna oni, ki jo človek potrebuje za življenje v skupnosti kot samostojen in odgovoren član. Človek, ki se prilagodi instituciji, izgubi sposobnost za preživetje izven nje. Zagovornik v času hospitalizacije pa tudi pozneje vzpodbuja uporabnika k izražanju in zasledovanju lastnih interesov ter krepi njegovo samopodobo vrednega in aktivnega, čeprav drugačnega člana družbe. Zagovornik nikoli ne odloča namesto uporabnika, prav tako ne dela odločilnih korakov zanje, temveč le skupaj z njimi.

Skupina za zagovorništvo je v zadnjih mesecih poglobljeno preučevala slovensko

zakonodajo o duševnem zdravju. Pravnika Peter Modic in Brane Dobovičnik sta podala nekaj zaključkov in razmišljanj na to temo. Modic je na kratko povzel vsebino zakonodaje o prisilni hospitalizaciji ter navedel številne pravne poti, ki so na razpolago v primeru kršitev. Iz prakse je znano, da so roki obojestranskega obveščanja in ukrepanja med institucijami duševnega zdravja in sodiščem, pogost predmet kršitev. Prav tako ni omogočeno praktično izvajanje zakona, ki predvideva, da ima vsaka prisilno hospitalizirana oseba pravico do takojšnje pravne pomoči zagovornika, ki ga svobodno izbere. Uporabniki, ki so bili prisotni na srečanju so dejali, da s to pravico sploh niso seznanjeni. Oseba v duševni stiski je predvsem človek in ne le skupek psihiatričnih simptomov, zato bi bilo v postopek o prisilni hospitalizaciji poleg psihiatrov potrebno pritegniti tudi druge neodvisne svetovalce (npr. socialne delavce, psihologe, pedagoge, itd.), ki bi lahko podali bolj celovito sliko prizadete osebe in njenega okolja.

Dobovičnik je spregovoril o pojmih pravne in poslovne sposobnosti ter o instituciji skrbništva kot sredstva varovanja človekovih pravic. Ugotavlja, da so po naši Ustavi pred zakonom enake tako osebe, ki so pravno in poslovno sposobne, kakor tudi tiste, ki jim je bila zaradi različnih osebnih okoliščin poslovna sposobnost odvzeta. Po splošnih načelih našega civilnega prava ima vsak človek kot posameznik pravno sposobnost.

Poslovna sposobnost je sposobnost osebe, da sanmostojno sklepa pravne posle in da sama pridobiva pravice in prevzema odgovornosti. Če je poslovna sposobnost neke osebe zaradi osebnih razlogov omejena ali odvzeta, se taki osebi določi skrbnika, ki jo zastopa pri sklepanju pravnih poslov in tudi sicer skrbi za zavarovanje njenih pravic in pravnih koristi. Namen zakonodajalca je bil prav gotovo v tem, pravi Dobovičnik, "da se zagotovi varstvo varovančeve osebnosti, njegovih pravic in pravnih koristi". Vendar

pa praksa na tem področju zaradi pomanjkanja oseb, ki bi bile pripravljene prevzeti vlogo skrbnika, v številnih primerih ne dosega zaželenih ravni in je zanesljivo pod ravni, ki bi omogočala učinkovito varovanje pravic in temeljnih svoboščin, ki jih določa Ustava. Avtor se zavzema, da bi tem osebam zagotovili strokovno pomoč varuha človekovih pravic (159. člen Ustave RS), kot tudi pomoč zagovornika. Pri postopku za odvzem poslovne sposobnosti, kakor tudi pri instituciji skrbništva gre za drastičen poseg v civilno osebnost ter v človekove pravice in temeljne svoboščine. Zato tega ne bi smeli kar avtomatično prepuščati skrbnikom iz vrst sorodnikov in znancev. Ti imajo pogosto lastne premoženjske ali kakšne druge interese, ki utegnejo biti v nasprotju z interesi osebe, ki jim je zaupana v skrbništvo.

Tanja Lamovec